

Sarnowski, Tadeusz / Savelja, Oleg / Karasiewicz-Szczypiorski, Radosław

Świątynia Jowisza Dolicheńskiego w Bałakławie na Krymie

Światowit 1 (42)/Fasc.A, 150-155

1999

Artykuł został zdigitalizowany i opracowany do udostępnienia w internecie przez Muzeum Historii Polski w ramach prac podejmowanych na rzecz zapewnienia otwartego, powszechnego i trwałego dostępu do polskiego dorobku naukowego i kulturalnego. Artykuł jest umieszczony w kolekcji cyfrowej bazhum.muzhp.pl, gromadzącej zawartość polskich czasopism humanistycznych i społecznych.

Tekst jest udostępniony do wykorzystania w ramach dozwolonego użytku.

Świątynia Jowisza Dolicheńskiego w Bałakławie na Krymie (Pl. 68-71)

Położona w pobliżu popularnych uzdrowisk południowego Krymu kilkunastotysięczna Bałakława (w starożytności osiedle miejscowego plemienia Taurów, znanych z rozbojów i łupienia greckich statków, być może również faktoria handlowa pobliskiej kolonii greckiej Chersonesz Taurydzki, w II i III w. n.e. prawdopodobnie rzymski obóz wojskowy i port floty wojennej, w XIV i XV w. osiedle i twierdza genueńska, której ruiny opisał A. Mickiewicz w jednym z sonetów krymskich, w czasie wojny krymskiej 1854-56 r. miejsce krwawych zmagania – „szarża kawalerii pod Bałakławą” – między wojskami rosyjskimi a korpusem angielsko-francuskim, do niedawna baza okrętów podwodnych Floty Czarnomorskiej, obecnie otwarta (w maju 1996 r.) dla ruchu turystycznego miejscowość letniskowa) stanowi przedmieście aglomeracji miejskiej Sewastopola, której centrum z pozostałościami starożytnego Chersonesu znajduje się w odległości kilkunastu kilometrów na północny zachód od wąskiej i wciętej głęboko w ląd malowniczej Zatoki Bałakławskiej (pl. 68). W wyniku ostatnich badań terenowych możemy domyślać się, że w II i III w. n.e. Półwysep Heraklejski w południowo-zachodniej części Krymu z większym terytorium (*chora*) Chersonesu, sięgającym na wschodzie prawie do linii Inkerman-Bałakława, zabezpieczały w przygranicznej strefie przed niepokojami ze strony Taurów i Scytów m. in. rzymskie posterunki strażnicze. Niewielki kontyngent wojskowy, złożony z legionistów i żołnierzy oddziałów pomocniczych armii dolnodunajskiej prowincji *Moesia inferior* i wspomagany przez eskadrę floty mezyjskiej, stacjonował w Chersonesie, na przylądku Aj Todor, identyfikowanym jako starożytny Charax i prawdopodobnie również w Bałakławie. Na czele całego kontyngentu stał rezydujący w chersoneskiej cytadeli oficer ekwicki w randze trybuna. Jak dotąd poświadczeni są w tej funkcji jedynie wojskowi trybuni legionu I Italskiego z Novae. Mniejszymi oddziałami dowodzili centurioni (SARNOWSKI, SAVELJA 1998).

W dzielnicy Bałakławy o nazwie Kadykovka (tur. Kadi Köi), na placu budowy zboru baptystów, usytuowanym około 1,5 km na północ od zatoki, odkryto w 1996 r. pozostałości budowli, którą koledzy krymscy słusznie zidentyfikowali na podstawie dwóch napisów łacińskich jako świątynię Jowisza Dolicheńskiego. Do prowadzącej pośpiesznie prace ratownicze ekipy O. Ja. Sawelii z Państwowego Muzeum i Rezerwatu Archeologicznego „Chersonesz Taurydzki” z Sewastopola dołączyła latem 1987 r. misja z Instytutu Archeologii UW pod kierunkiem T. Sarnowskiego.¹ Ponieważ pod presją miejscowych władz inwestor zrezygnował z planu szybkiego kontynuowania budowy, wykopaliska w obrębie dostępnej działki mogły odąd przybrać charakter badań szerokopłaszczyznowych. Płonem wspólnych poczynań oprócz odsłonięcia ruin świątyni, przedstawionej poniżej na podstawie wyników kampanii 1996 i 97 r., były rzeźby i reliefy z przedstawieniami Herkulesa, Sol, Luni, Minerwy, Mitry (?), Dionizosa, inskrybowane stoły ofiarne i dekorowane reliefowo podpory stołów, ołtarze, bazy posągów, fragmenty naczyń kultowych z napisami łacińskimi, kadzielnice, lampy gliniane, ceگی i dachówki ze stemplami rzymskich wytwórni wojskowych, monety, ceramika.² Datowane inskrypcje, znaleziska monetarne, stemplowane dachówki i obserwacje stratygraficzne (SARNOWSKI, ZUBAR, SAVELJA 1998; SARNOWSKI, SAVELJA 1998) pozwoliły wydzielić cztery fazy budowlane: I – pierwsza połowa II w. n.e., II – 139/161 do końca II lub początku III w. n.e., III – do końca lat 30-tych III w., IV – do początku IV w. Napis fundacyjny dokumentujący prace budowlane w latach 139-161 wymienia jako inwestora oddział sformowany ze składu wojska Mezji Dolnej (*vexillatio exercitus Moesiae inferioris*). Oddział ten stał pod rozkazami Nowiusza Ulpijusza i Antoniusza Walensa, centuriona i trybuna legionu I-go Italskiego z Novae.

Odsłonięta zabudowa sakralna (pl. 69.1-2) jest zawarta w obrębie muru okrężnego sanktuarium (faza I)

¹ Wykopaliska w Bałakławie wspierane były dotąd finansowo przez Komitet Badań Naukowych (1997), Instytut Archeologii UW (1997-99), Fundację Bankową im. dr M. Kantona (1998), Fundację na rzecz Nauki Polskiej (1999), Ministerstwo Kultury i Sztuki (1999). Wszystkim ww. Instytucjom autorzy artykułu składają serdeczne podziękowania.

² W 1998 r. odślanialiśmy późnoantyczną zabudowę na

wschód od świątyni. W 1999 r. i być może również w latach następnych planujemy ukończyć przede wszystkim eksplorację rzymskich warstw, wykonać niezbędne sondáže stratygraficzne a poza obrębem sanktuarium pokusić się metodą badań powierzchniowych o lokalizację portu i obozu rzymskiego w Bałakławie oraz rzymskich posterunków strażniczych między Bałakławą a Inkermanem.

tworzącego czworobok o wymiarach 16 x minimum 11,50 m. Szerokie na około 1,50 m wejście znajdowało się po stronie południowo-wschodniej. Północną część temenosu zajmowała niezabudowana, wyłożona małymi kamyczkami powierzchnia D/E pod późniejszym pomieszczeniem D. W części południowej i południowo-zachodniej stał wzniesiony w fazie II prostokątny budynek A/B o wewnętrznych wymiarach 5,60-6,00 x 11,80 m. Jego wąska frontowa strona była zwrócona ku południowemu wschodowi. Budynek składał się z dwóch części: głównego pomieszczenia A (wymary wewnętrzne: 5,80-6,00 x 8,60-8,70 m) z szerokim na około 1,50 m wejściem i przeciwległą trapezowatą (?) niszą w tylnej ścianie oraz przedsionka B (2,50 x około 5,60 m) z dwiema kolumnami w fasadzie między ścianami bocznymi. Odległość między osiami kolumn wynosiła około 3,05 m. Główne pomieszczenie A dzieliło się na wąskie przejście w środku (szer. 1,60-1,80 m) i dwa boczne podia (szer. 2,10 m; wys. około 0,30-0,50 m), na które wchodziło się prawdopodobnie po umieszczonych koło wejścia stopniach. W gliniane podia, wyłożone od strony przejścia ustawionymi pionowo dachówkami typu *tegulae*, były wpuszczone gładkie i reliefowo dekorowane podpory (S1-S8) kamiennych i miejscami także drewnianych stołów. Posadzka, pierwotnie płaska, w ostatnim okresie użytkowania świątyni (= okres budowlany III) wznosiła się lekko w stronę tylnej niszy. We wszystkich okresach tworzyła ją ubita glina. Trzy wgłębienia w plinicie zachowanej bazy kolumny (pl. 69), prawdopodobnie do osadzenia płyt, wydają się wskazywać, że przynajmniej w drugiej fazie budowlanej kamienne płytowanie na wysokości drogi dojazdowej do sanktuarium znajdowało się nie tylko w środkowej części powierzchni C, lecz także w obrębie przedsionka B.

Odsłonięte mury są zachowane do wysokości około 1 m. Średniowieczne i nowożytnie jamy oraz rowy fundamentowe z 1996 r. zniszczyły w całości zachodni narożnik pomieszczenia A, mur okrężny po stronie północno-zachodniej powierzchni E a także północno-wschodni odcinek muru progowego między powierzchnią C i przedsionkiem B. Układ kamieni po zewnętrznej stronie źle zachowanej, tylnej ściany pomieszczenia A jest raczej pozostałością po fundamencie półokrągłego występu, aniżeli po przewróconej ścianie. Tak czy inaczej postulowana rekonstrukcja kształtu tylnego muru świątyni (SARNOWSKI, SABELJA 1998: fig. 13) jest częściowo hipotetyczna. Pod ciężarem średniowiecznych i nowożytnych nasypów nad ruinami północno-wschodni mur pomieszczenia A nachylił się mocno ku wnętrzu, skutkiem czego zachowały się miejscami *in situ* resztki cienkiej warstwy wapiennego tynku, pokrywającego glinianą wyprawę ścian. Kilka fragmentów tynku z północno-zachodniej części pomieszczenia nosiło resztki czerwonej farby.

O fundamentach odkrytych murów wiemy ciągle

jeszcze bardzo mało. Jak dotąd mogliśmy przeprowadzić zaledwie jeden stratygraficzny sondaż po zewnętrznej stronie pomieszczenia B. Rów fundamentowy miał tam pionowe ściany. Osadzony w nim fundament z nieregularnych kawałków żółtego wapienia bez zaprawy sięgał zaledwie na głębokość 30 cm w gliniaste podłoże. Współczesna posadzka na wyrównanym nasypie ziemi z rowu fundamentowego znajdowała się jednak po zewnętrznej stronie muru na poziomie 50 cm nad stopą fundamentu.

Grubość okrężnego muru sanktuarium wynosiła na ogół od 0,75 do 0,80 m. Pozostałe mury miały szerokość około 0,60 m. Z wyjątkiem murów noszących ślady odbudowy bądź napraw wszystkie pozostałe są wzniesione z nieregularnych warstw płasko odłupanych kamieni, połączonych zaprawą ziemną. Jako materiał budowlany posłużył przede wszystkim szary piaskowcowy wapień z Kadykowi. Podobnie jak w fundamentach tak i w jądrze okrężnego muru znalazł również zastosowanie mocno skryształizowany żółty wapień miejscowego pochodzenia. Nieregularne kawałki tego samego kamienia przeważają również we frontowej ścianie pomieszczenia A na lewo od wejścia oraz w murze progowym między przedsionkiem B a powierzchnią C. Odsłonięte i widoczne dzisiaj odcinki murów budynku A/B są zapewne cokołami o płytkich fundamentach, które dźwigały stosunkowo lekkie ściany. Najprawdopodobniej wykonane były one z suszonych na słońcu cegieł.

Już chociażby z tego względu, że budynek A/B zajmuje narożnik obwiedzionej murem powierzchni, należy chyba przypuszczać, że mamy do czynienia z okręgiem kultowym o dość złożonej strukturze. Bez odpowiedzi musi jednak na razie pozostać pytanie, czy chodzi przy tym o sanktuarium poświęcone tylko Jowiszowi Dolicheńskiemu, jak zapewne w przypadku okręgu w tzw. Zivilstadt w Carnuntum (Pfaffenbrunnwiese) (MERLAT 1960: 135-139; JOBST 1983: 176-182; CCID 216; SCHÖN 1988: 76), czy też poświęcone różnym bóstwom wschodnim, jak w tzw. Lagerstadt w tymże samym Carnuntum (KANDLER 1981: 1-12; KANDLER, ZABELICKY 1986: 344-348). Z tekstu hadriańskiej inskrypcji fundacyjnej z Pfaffenberg w Carnuntum (AE 1936, 132 = CCID 217) dowiadujemy się, że w latach 128-138 stowarzyszenie tamtejszej młodzieży, związane dla kultu Jowisza Dolicheńskiego – *iuvent(us) colen(s) Iove(m) Dolichen(um)* wzniosło bramę i mur długości 100 stóp i wysokości 7 stóp. Wspomniane przedsięwzięcie budowlane było ograniczone bodaj tylko do frontowej strony okręgu kultowego (cf. JOBST, THÜR 1986: 59). W o wiele mniejszym sanktuarium w Bałakławie mur ogrodzenia był bez wątpienia niższy.

W próbie rekonstrukcji budynku A/B jesteśmy zdani szczęśliwie bynajmniej nie wyłącznie na analogie. Z zachowanej substancji architektonicznej wynika, że mamy do czynienia z małą świątynią w antach bez podium szerokości około 20 i długości około 40 stóp, z czego prawie

30 przypada na celę (pomieszczenie A) i około 8 na przedsionek B. Dla rekonstrukcji frontowej elewacji świątyni mamy do dyspozycji znaną *in situ* bazę attycką, dwa fragmenty gładkiego trzonu kolumny bez entazy oraz joński kapitel. Kamień, z którego wykonano wszystkie detale architektoniczne, to biały wapień inkermański. Wymiary i szczegóły porządku pokazuje **pl. 70**. Nieco problematyczna jest tylko wysokość kolumny, w odniesieniu do której T.L. Žavoronkova i N. Andriuščenko przyjmują na podstawie wyraźnej tendencji w okresie cesarstwa do coraz większej smukłości, iż pozostawała ona w stosunku 10:1 wobec dolnej średnicy (cf. PIČIKIAN 1984: 237). Wychodząc z wyliczonej na 2,80 m szerokości interkolumnium należy bodaj przyjąć, że w świątyni w Bałakławie tak jak w areostylach Witruwiusza kolumny dźwigały drewniane belkowanie. Wraz z dachem o niewielkim kącie nachylenia pości łączna wysokość budowli wynosiła zapewne około 4,70 m (= 16 stóp). Dach pokrywały dachówki (*tegulae* i *imbrices*), z których wiele nosiło odciski stempli wojskowych wytwórni (FILIPPENKO 1998; SARNOWSKI, SAVELJA 1998). Płaskie dachówki miały szerokość od 37 do 40 cm, ich długość równa długości gąsiorów wynosiła 50-55 cm. Wewnętrzna średnica gąsiorów nie przekraczała na ogół 12 cm. W porównaniu do legionowych dachówek z Novae (SARNOWSKI 1983: 24), bałakławskie były ze względu na mniejszą grubość (około 2 cm) nieco lżejsze.

Na etapie powstawania planu, w trakcie budowy i podczas kształtowania detali miała najprawdopodobniej zastosowanie stopa rzymska (*pes Romanus* = 296,2 mm). Tej samej długości była tzw. stopa attycka, znana z przechowywanego w Oksfordzie reliefu metrologicznego z V wieku p.n.e. (WESENBERG 1975/76: 15-22). Od IV lub III wieku p.n.e. miara ta była używana w architekturze greckich miast północnych wybrzeży Morza Czarnego (BUJSKIH 1996: 82).

Po przeliczeniu wielkości najważniejszych, dających się zmierzyć elementów fasady świątyni w Bałakławie, na skorelowane ze stopą rzymską jednostki długości (*palmus* = 4 *digiti* = 74,04 mm; *digitus* = 18,51 mm; *uncia* = 24,68 mm) otrzymujemy następujący obraz:

Dolna średnica kolumny	260 mm = 3 1/2 <i>palmi</i>
Górna średnica kolumny	205 mm = 11 <i>digiti</i>
Plinta	320 mm = 1 <i>pes</i> 1 <i>uncia</i>
Wysokość kolumny	2600 mm = 8 3/4 <i>pedes</i>
Środkowe interkolumnium	2800 mm = 9 1/2 <i>pedes</i>

Z powyższego zestawienia wynika, że kamieniarze i budowniczowie bałakławskiej świątyni mieli do dyspozycji miarkę podzieloną zarówno na *unciae* jak i na *digiti*. Miarki o takim podziale są poświadczone dla okresu cesarstwa źródłami ikonograficznymi, a także oryginalnymi znaleziskami (ZIMMER 1984).

Zastosowany w świątyni w Bałakławie porządek joński spotykamy stosunkowo często w architekturze

greckojęzycznych w dużej części prowincji Tracja i Mezja Dolna w przeciwieństwie np. do łacińskojęzycznych prowincji nad środkowym Dunajem (PETROVA 1966 i 1985; KISS 1987). Ta sama obserwacja dotyczy również miast północnego wybrzeża Morza Czarnego (SOROKINA 1973: 373-377; PIČIKIAN 1984). Nie inaczej było także w Novae, gdzie jednak budowle obozu legionu I-go Italskiego utrzymane były również często w porządku tokańskim. Kapitel wolutowy z Bałakławy, którego wysokość była podobnie jak w porządku tokańskim o wiele większa aniżeli dolna średnica kolumny, pokazuje bardzo uproszczoną formę rzymskiego zwieńczenia kolumny porządku jońskiego. Ani w materiale z północnych wybrzeży Morza Czarnego ani też wśród detali architektonicznych z Novae i Mezji Dolnej nie znaleźliśmy dotąd przekonujących analogii. Kapitel z Bałakławy wydaje się jednak stać bliżej dekoracji architektonicznej z kręgu rzymskiego budownictwa wojskowego, aniżeli strojnym formom o hellenistycznym rodowodzie w sztuce budowlanej greckich miast nad Morzem Czarnym. Powyższym uwagom nie przeczy również większe niż u Witruwiusza III 3, 12 zwężenie trzonu kolumny oraz prosta, typowa budowa attyckiej bazy z niskim górnym torusem i wysoką plintą, która przekracza nieco rozmiarami płytę abakusa.

Świątynia w Bałakławie jest nietypowym raczej w rzymskim kręgu *templum in antis* (**pl. 71**). W zachodnich prowincjach cesarstwa małe budowle kultowe tego typu były wznoszone przeważnie poza miastami, np. w sanktuariach wiejskich lub w stacjach przydrożnych (cf. TRUNK 1991: 72). W pejzażu architektonicznym regionu tracko-mezyjskiego, z którym budowniczowie bałakławskiego dolichenum byli z pewnością doskonale obeznani, świątynie w antach nie były rzadkim zjawiskiem (cf. SZUBERT 1974). Wiodącą w greckiej architekturze forma, do zastosowania w świątyniach dedykowanych różnym bóstwom, była ze zrozumiałych względów jeszcze bardziej rozpowszechniona na północnych wybrzeżach Morza Czarnego (PIČIKIAN 1984; SOROKINA 1973). W architekturze „dolicheńskiej”, którą znamy zaledwie z jedenastu fragmentarycznie zachowanych i przeważnie tylko częściowo przebadanych świątyń (CCID 31 – Dura Europos, 88 – Brza Palanka, 186 – Adony, 216 – Carnuntum, 236 – Ószöny, 329 – Zollfeld, 355 – Rzym, 479 – Pfünz, 490 – Zugmantel, 498 – Saalburg, 528 – Stockstadt), nie był dotąd poświadczony ani *prostylos* ani *templum in antis*. Jedno- lub kilkupomieszczeniowe dolichena są małe i zróżnicowane pod względem rozplanowania. Pożądaną w budowlach sakralnych orientację na wschód lub południowy wschód wykazuje pięć względnie sześć świątyń. Najbliższe klasycznym formom świątyń są pannońskie dolichena w *Brigetio* i *Carnuntum*, które być może posiadały zdobione kolumnami fasady. Ze względu na zły stan zachowania nie można niestety włączyć do kontekstu krytycznego jedyną jak dotąd odsłoniętą nad

dolnym Dunajem świątynię wschodnich bóstw z Novae (NAJDENOVA 1995) z dedykacjami wojskowych z legionu I-go Italskiego.

Podział wnętrza celli świątyni w Bałakławie na trzy części (pl. 71), co odpowiada rozczłonkowaniu jej fasady, znajduje dobre paralele w dolichenum na Awentynie w Rzymie (CCID 355) i w prostokątnym budynku z wysuniętą do tyłu eksedrą we wspomnianym wyżej okręgu kultowym w Carnuntum-Petronell na Pfaffenbrunnwiese (CIMRM 1681). Oba budynki mają plan charakterystyczny dla mitreów z szerokimi na 1,50 m (Rzym) i 1,25 m (*Carnuntum*) ławami wzdłuż długich ścian. Tylko na podstawie tego podobieństwa budynek z Carnuntum został zinterpretowany jako mitreum (mitreum II) (CIMRM 1681; MERLAT 1960: 138; cf. CUMONT 1899: 500; JOBST 1983: 181; SCHÖN 1988: 277). W dolichenum na Awentynie zachowały się w analogicznym miejscu jak i w Bałakławie dwa stopnie prowadzące na jedną z murowanych ław-podiów. Górne powierzchnie ław były lekko nachylone w stronę ścian. Podobne ławy znajdowały się także w dwóch pomieszczeniach kultowych względnie salach zebrań w okręgu kultowym w Dura Europos (CCID 31), w którym obok Jowisza Dolicheńskiego były czczone także inne bóstwa wschodnie. Na obecność ław-podiów w dolichenum w Zugmantel wskazują naszym zdaniem fragmenty znalezionych tam kamiennych bloków z przedstawieniami byków wysokości 64 cm (CCID 493). Tylne części bloków, nieobrobione do wysokości 45 cm, były zapewne wmurowane w ławy. Przednie części tworzyły chyba tak jak wapienne bloki z Bałakławy podpory pod kamienne płyty, które służyły prawdopodobnie nie tylko do wystawienia kultowych bądź wotywnych wizerunków dolicheńskich (cf. SPEIDEL 1980: 69), lecz na pozostałej powierzchni także jako stoły ofiarne lub bankietowe. W odniesieniu do świątyni na Awentynie wyrażano pogląd, że ławy wzdłuż długich ścian służyły do stawiania darów ofiarnych (KAN 1943: 94; cf. MERLAT 1960: 149), do leżenia (MERLAT 1960: 149; CCID 355) lub kłęczenia (KAN 1943: 94) podczas uroczystości kultowych. Dolichenum odkryte w Bałakławie nie pozostawia wątpliwości co do tego, że podzielone na trzy części pomieszczenia z ławami były charakterystyczne nie tylko dla mitraickich przybytków kultowych, lecz mogły z powodzeniem służyć podobnym

celom także w świątyniach dolicheńskich. W dużych okręgach świątynnych, jak np. w Dura Europos, te same sale bankietowe mogły być wykorzystane na kultowe posiłki przez wyznawców różnych kultów, w większych świątyniach Jowisza Dolicheńskiego temu samemu celowi służyły specjalne *triclinia* (CIL III 4789 i 5006 = CCID 330 z Zollfeld-*Virunum* z 189 r., CIL VI 30931 = CCID 415 z Rzymu) lub *cenatoria* (AE 1944, 83 = CCID 287 z Wels-Ovilava, CIL XI 696 = CCID 454 z Bologna-Bononia), jak np. w *Virunum* (CCID 329) lub w *Carnuntum*, gdzie takie założenie zostało dobudowane do małego pomieszczenia kultowego (JOBST 1983: 177; SCHÖN 1988: 77 fig. 13). W mniejszych sanktuariach Jowisza Dolicheńskiego, jak zapewne w Bałakławie, świątynia służyła nie tylko jako dom boga, lecz również jako dom modlitwy i sala bankietowa.

Na tle zaledwie kilku przebadanych dotąd przybytków kultu Jowisza z Doliche, które ponadto były odkrywane i dokumentowane dawno temu metodami sprzed kilkudziesięciu lat, dobry stan zachowania substancji architektonicznej i elementów nieruchomego wyposażenia świątyni w Bałakławie w połączeniu z obserwacjami stratygraficznymi wnosi – jak się okazuje – wiele nowego do uzyskania pełniejszego wglądu w architekturę i obrzędowość religii dolicheńskiej. Nie inaczej ma się rzecz w odniesieniu do paru innych problemów o nie mniejszym znaczeniu. Wykopaliska w pierwszym znanym dotąd sanktuarium rzymskim poza granicami cesarstwa dostarczyły i dostarczają nadal nowych materiałów m. in. do poznania regionalnej, tracko-mezyjskiej odmiany jednej z ważniejszych religii wschodnich, struktury dowodzenia i składu oddziałów rzymskich na Krymie, charakteru i roli rzymskiej obecności wojskowej w sąsiedztwie sprzymierzonych z cesarstwem miast greckich, życia religijnego i rodzinnego wojskowych w warunkach służby z dala od stałych miejsc stacjonowania, prozopografii kadry oficerskiej armii Dolnej Mezji, systemu zaopatrzenia rzymskich oddziałów w pieniądze, prowiant i przedmioty codziennego użytku, problemu koegzystencji rzymskiej społeczności wojskowej, greckiej cywilnej i barbarzyńskiej Taurów i Scytów na peryferiach świata starożytnego w pierwszych wiekach n.e. Zestawiona niżej literatura w części dotyczącej Bałakławy przedstawia refleksję nad ww. zagadnieniami i źródła uzyskane głównie w toku wykopalisk lat 1996-98.

Skróty użyte w artykule

- AE L' Anné Épigraphique, Paris
 CCID M. HÖRIG, E. SCHWERTHEIM, *Corpus cultus Iovis Dolicheni*, Leiden 1987
 CIMRM M.J. VERMASEREN, *Corpus inscriptionum et monumentorum religionis Mithriacae*, Den Haag 1956-1960

Literatura

- BUJSKIH A.V.
1996
Standarty linijnych mier v antičnoj metrologii Severnogo Pričernomor'ja in: *Meždunarodnye otnošenija v bassejne Černogo Mor'ja v drevnosti i srednje veka*, Rostov-na-Donu, p. 80-84.
- CUMONT F.
1899
Textes et monuments figurés relatifs aux mystères de Mithra, vol. II, Bruxelles.
- FILIPPENKO A.A.
1998
Stroitel'nye keramičeskie materialy s punktov dislokacii rimskich vojsk v Kadykovke i na vysote Kazackoj, Chersonesskij Sbornik 9, p. 110-117.
- JOBST W.
1983
Provinzhauptstadt Carnuntum. Österreichs größte archäologische Landschaft, Wien.
- JOBST W., THÜR H.
1986
Carnuntum-Pfaffenberg 1984. Bilanz nach 15 Jahren, in: *Carnuntum Jahrbuch 1985*, Wien, p. 19-59.
- KAN A.H.
1943
Jupiter Dolichenus, Leiden.
- KANDLER M.
1981
Ein Tempelbezirk in der Lagerstadt von Carnuntum. Ergebnisse einer neuen Grabung in Bad Deutsch-Altenburg, Wien.
- KANDLER M., ZABEHLICKY H.
1986
Untersuchungen am Ostrand der canabae legionis von Carnuntum, in: *Studien zu den Militärgrenzen Roms III. 13. Internationaler Limeskongreß. Aalen 1983. Vorträge*, Stuttgart, p. 341-349.
- KISS A.
1987
Pannonische Architekturelemente und Ornamentik in Ungarn, Budapest.
- MERLAT P.
1960
Jupiter Dolichenus. Essai d'interprétation et de synthèse, Paris.
- NAJĐENOVA V.
1995
Un sanctuaire syncrétiste de Mithra découvert à Novae (Mésie Inférieure), in: *Studies in Mithraism*, J.R. HINNELLS ed., Roma, p. 225-228.
- PETROVA S.
1966
Rimsko-jonijski kapiteli ot Mizija, *Archeologija* 3, p. 15-25.
- PETROVA S.
1985
Rimsko-jonijski kapiteli ot Mizija i Trakija (I-IV v.), Sofia.
- PIČIKIAN I.R.
1984
Malaja Azija – Severnoe Pričernomor'e. Antičnye tradicii i vlijanija, Moskva.
- SARNOWSKI T.
1983
Ziegelstempel aus Novae, *Archeologia Warsz* 34, p. 17-61.
- SARNOWSKI T., SAVELJA O.J.
1998
Das Dolichenum von Balaklava und die römischen Streitkräfte auf der Südkrim, *Archeologia Warsz* 49, p. 15-53.
- SARNOWSKI T., ZUBAR, V.M., SAVELJA O.J.
1998
Zum religiösen Leben der niedermoesischen Vexillationen auf der Südkrim. Inschriftenfunde aus dem neuentdeckten Dolichenum von Balaklava, *Historia* 47, p. 321-341.
- SCHÖN D.
1988
Orientalische Kulte im römischen Österreich, Köln.
- SOROKINA N.P.
1973
Architektura antičnych gosudarstv Severnogo Pričernomor'ja, in: *Vseobščaja Istorija Architektury II*, Moskva, p. 363-387.
- SPEIDEL M.P.
1980
Jupiter Dolichenus. Der Himmelsgott auf dem Stier, Stuttgart.
- SZUBERT W.
1974
Sanktuaria tracko-rzymskie w Mezji Dolnej i Północnej Tracji [diss., Instytut Archeologii UW].

TRUNK M.

1991

Römische Tempel in den Rhein- und westlichen Donauprovinzen
[Forschungen in Augst 14], Augst.

WESENBERG B.

1975/76

Zum metrologischen Relief in Oxford, in: Marburger Winckelmann-
Programm, Marburg, p. 15-22.

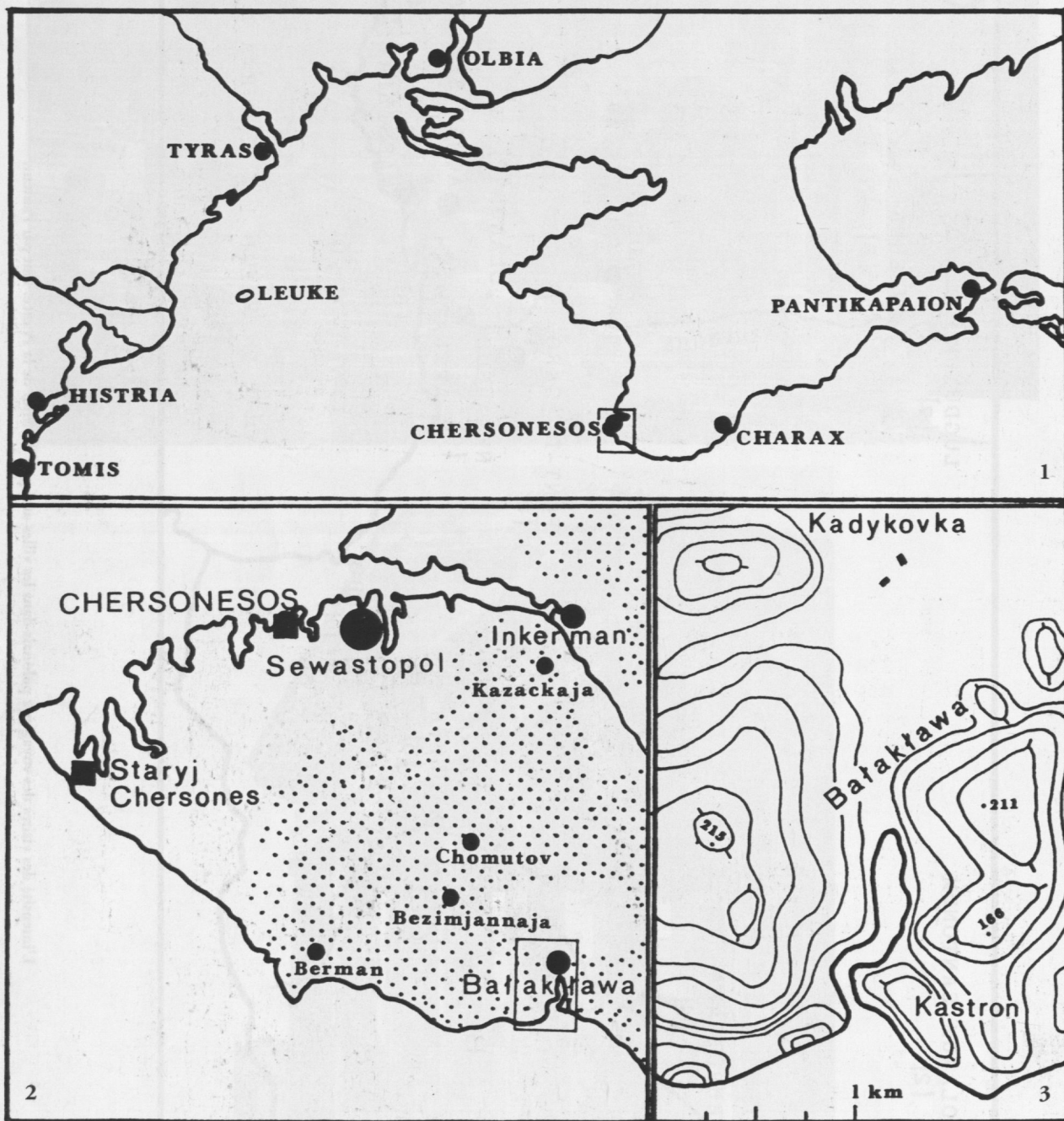
ZIMMER G.

1984

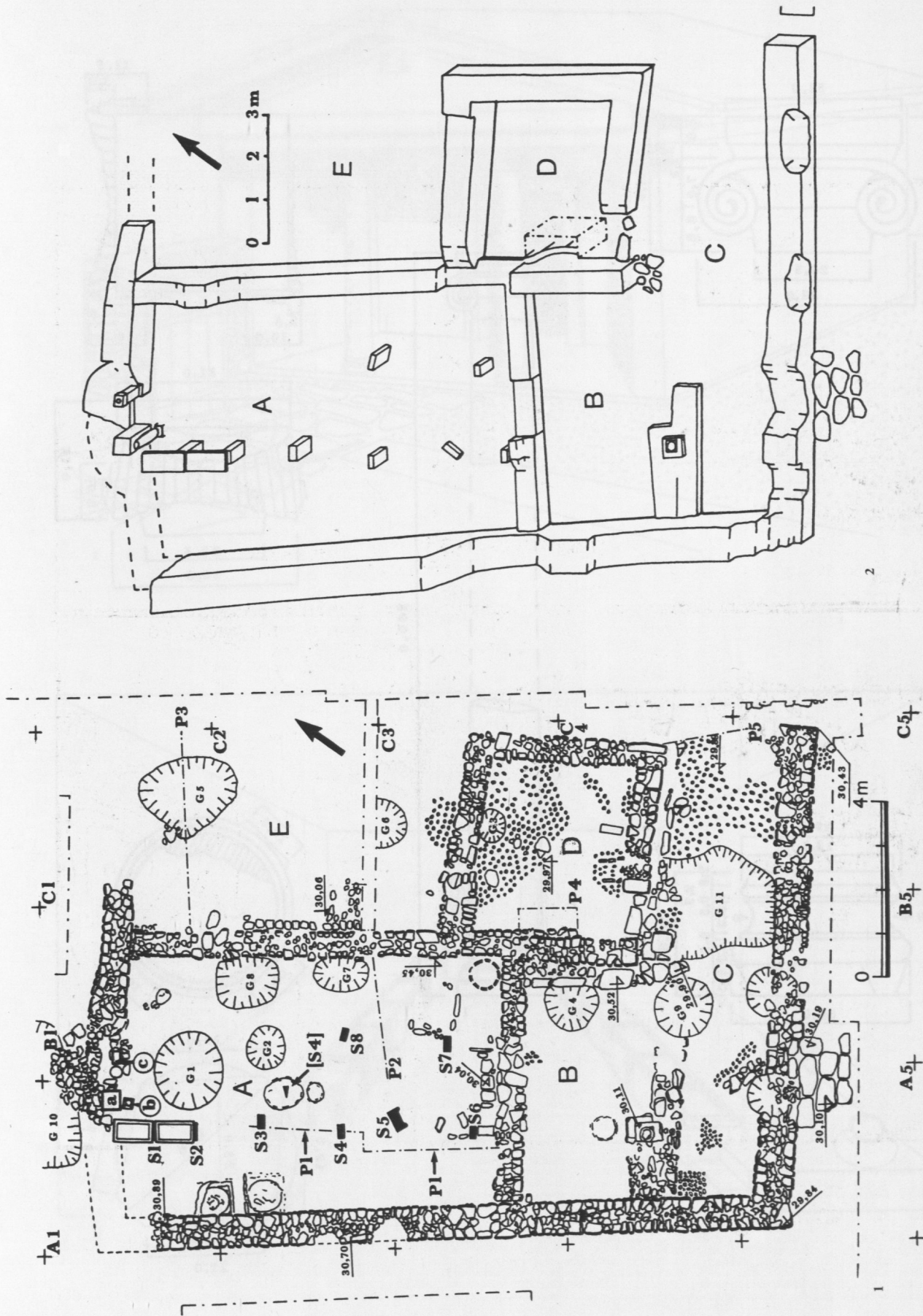
Zollstücke römischer Architekten, in: Bauplanung und Bautheorie der Antike
[Diskussionen zur archäologischen Bauforschung 4], Berlin, p. 265-276.

Kończak 1997, p. 4-62. Also see T. SCHOLL, V. ZIMKO,
The temple and its surroundings, Warsaw 1998 in print.
R. MAZURKOWSKI, *Architektura rzymska w Polsce*,
Warsaw 1987, p. 198-200, 202-203, 205-206, 208-209.
J. J. J. VAN DER PLIGT, *Rome and the Roman Empire*,
London 1989, p. 201-202.

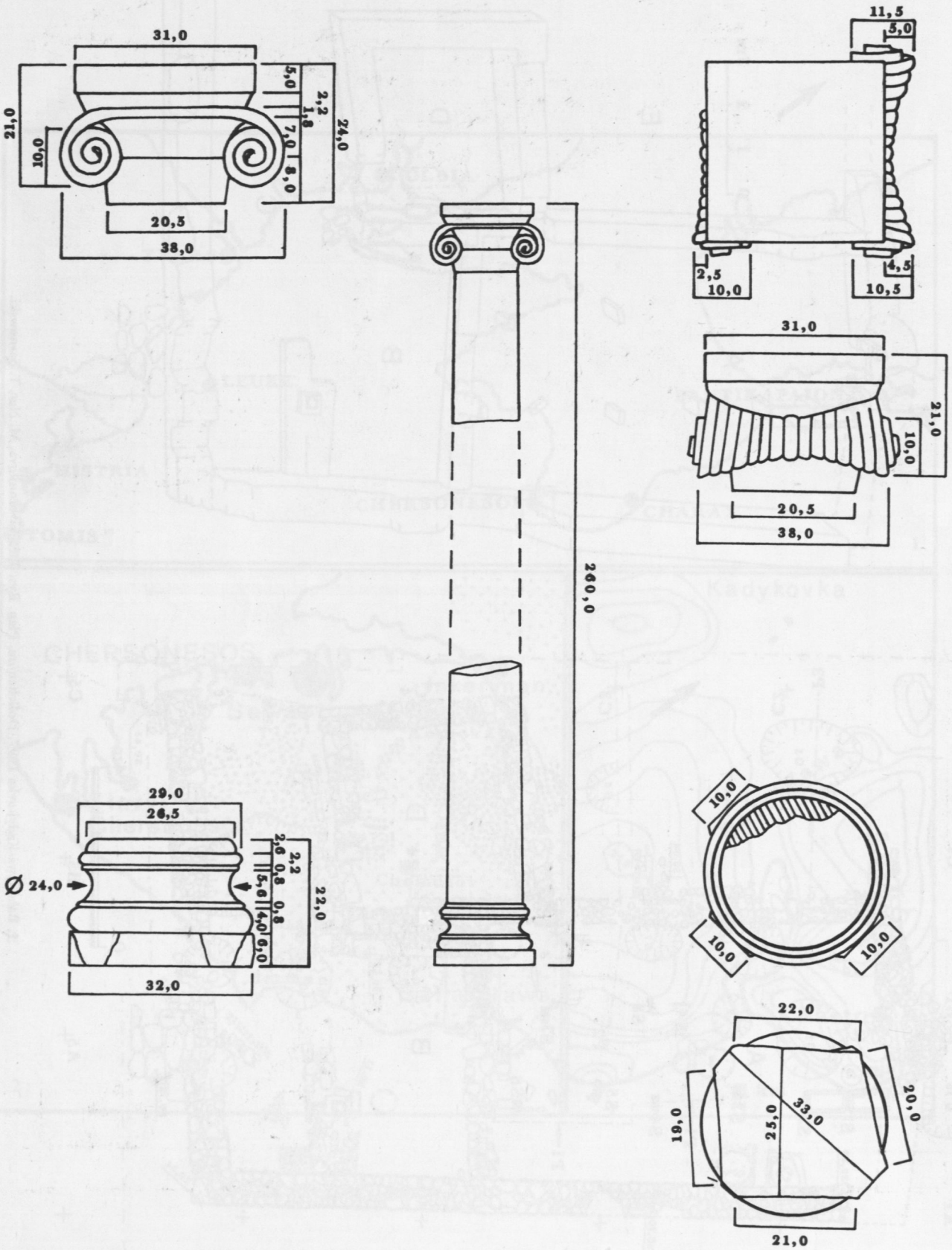
This text was delivered during the International Congress
"Symposium IV: The History and Structure of a Greek
Temple, Warsaw, 22-23 Nov. 1998. About the Project see
"Archaeological Excavations at Dolichon (Antiochia)",
T. SCHOLL, *Antiochia - Antiochia*, Warsaw 1998, p. 201-202.

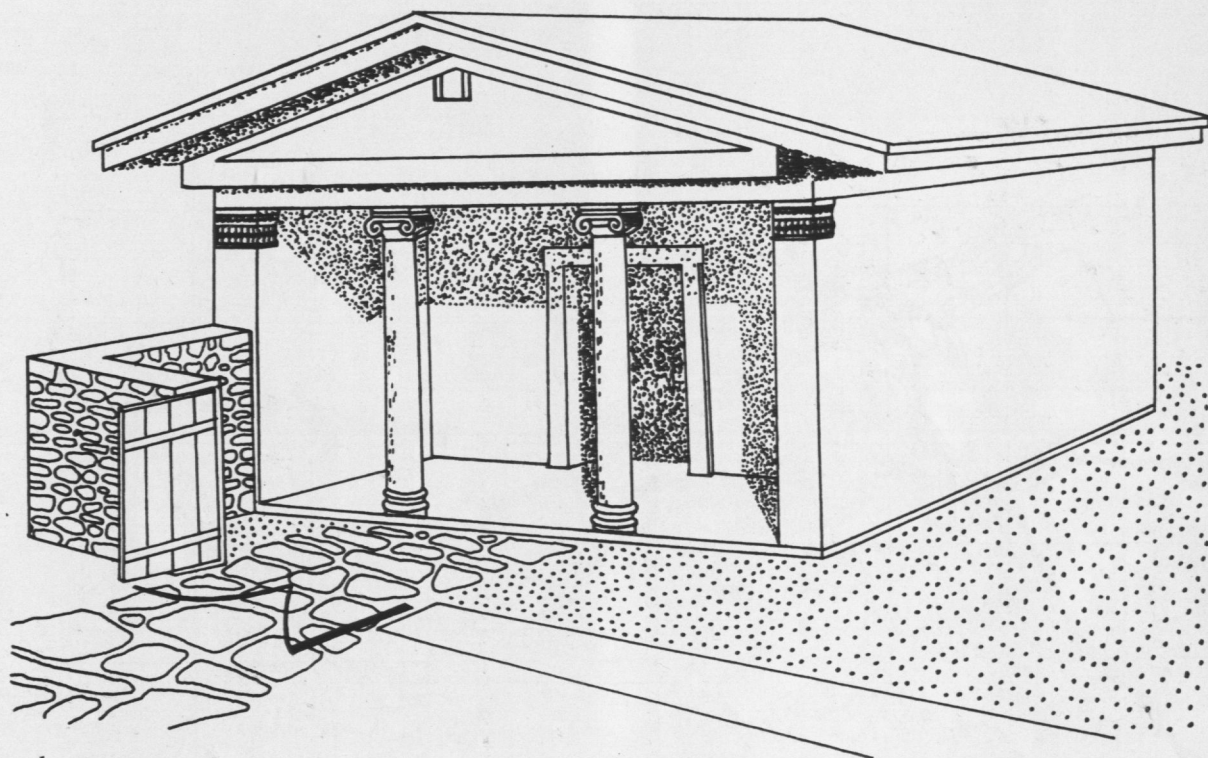

Północne wybrzeża Morza Czarnego:
 1. - Miasta greckie i forty rzymskie, 2. - Półwysp Heraklejski, 3. - Okolice Baialawy. Oprac. T. Sarnowski.

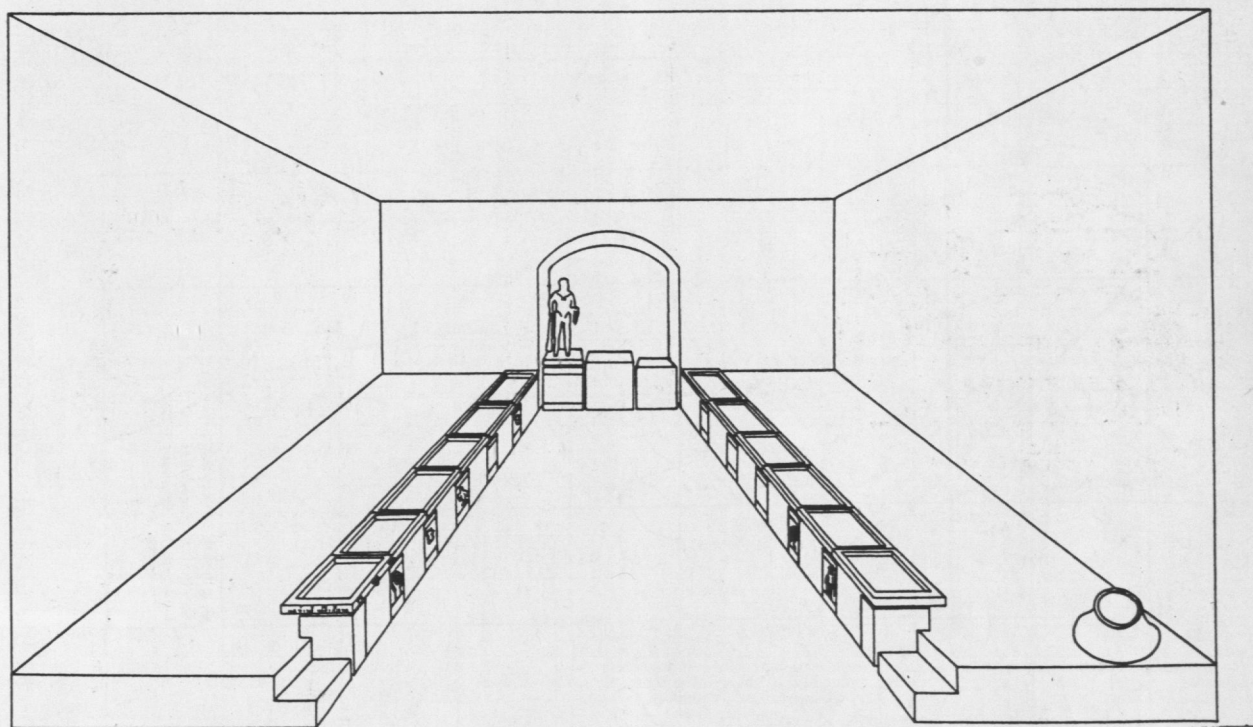

1. Bałakława-Kadykowska 1997. Dolichenum. Plan. Rys. T.L. Zavoronkova, M. Ner, T. Sarnowski.
 2. Bałakława-Kadykowska 1997. Dolichenum. Aksonometria. Rys. T. Sarnowski.

1

2

1. Bałakława-Kadykovka 1997. Dolichenum. Próba rekonstrukcji. Widok ukośny. Rys. N. Andriuszenko.
 2. Bałakława-Kadykovka. Dolichenum. Próba rekonstrukcji wyglądu wewnętrznego. Rys. T. Sarnowski.